

Jugoszlávia és a magyar béke

A második világháborút követően a magyar–jugoszláv párt- és államközi kapcsolatok újbóli felvétele korántsem két egyenrangú fél között kezdődött meg. Miközben a világháborúból Jugoszlávia a győztesek oldalán, teljes szuverenitását visszanyerve került ki, Magyarország háborús vesztesként fejezte be a harcokat. A Moszkvában 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezmény értelmében nemzetközi ellenőrzés és katonai megszállás alá került. Szuverenitását – de jure – csak az 1947. február 10-én Párizsban aláírt békeszerződés szeptember 15-i életbeléptetésével nyerte vissza. A köztes időszakban a szovjetek által dominált Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) teljhatalmú úrként tevékenykedett az országban, érdemben beleszólva nemcsak a külpolitikai, hanem a bel- és gazdaságpolitikai vonatkozású kérdésekbe is.¹ Jótételti igénye érvényesítése végett Jugoszlávia albizottságot – egészen pontosan jótételti missziót – tarthatott fenn a SZEB mellett. A hivatalos diplomáciai kapcsolatok híján ez a misszió biztosította az összeköttetést Belgrád és Budapest között, a jugoszláv elvi és egy-egy konkrét kérdéshez kapcsolódó álláspontot, burkolt fenyegetést a missziót vezető Obrad Cicmil ezredes és – a Rajk-per harmadrendű vádlottjaként széles ismertségre szert tevő – Lazar Brankov tanácsos tolmácsolta a magyar hatóságok és a Magyar Kommunista Párt vezetősége felé.²

A szovjet katonai megszállással Magyarország egyértelműen a Szovjetunió érdekszférájába került, még akkor is, ha ez kezdetben nem jelentett azonnali és teljes bolsevizálódást, és a magyar vezetés még rendelkezett némi önállósággal a külpolitika alakításában és irányításában.³ Az igazán fontos pozíciókba már ekkor szovjetbarát, de legalábbis a Szovjetunióhoz lojális politikusok kerültek. A Moszkvából hazatért Rákosi Máttyás és a Magyar Kommunista Párt (MKP) felső vezetése egyértelműen a szovjet orientáció feltétlen híveként jelent meg a politikai palettán, a szomszédos országok közül pedig különösen Jugoszláviával szorgalmazták a kapcsolatépítést és a jószomszédi

¹ A fegyverszünet szövege olvasható: ROMSICS Ignác szerk. (2000): *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999*. I. kötet. Budapest, Osiris. 378–382. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság magyarországi működésére részletesen lásd: FÖLDESI Margit (2002): *A szabadság megszállása – a megszállók szabadsága. A hadiszákmányról, a jóvátételről és a Szövetséges Ellenőrző Bizottságról Magyarországon*. Budapest, Kairosz. Az 1947-es párizsi békéről összegzés jelleggel lásd: ROMSICS Ignác (2006): *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Budapest, Osiris. A magyar békeszerződés létrejöttét a döntéshozók szemszögéből vizsgálja és a korabeli összefüggések közé helyezi: FÜLÖP Mihály (1994): *A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés (1947)*. Budapest, Héttorony.

² Lazar Brankov magyarországi tevékenységére lásd: VUKMAN Péter (2014): Egy jugoszláv diplomata Magyarországon (1945–1949); Lazar Brankov. *Századok*, 148. évf. 4. sz. 959–981; VUKMAN Péter (2017): „Harcban Tito és Rankovics klikkje ellen”. *Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon (1948–1950)*. Budapest–Pécs, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kronosz. 45–73, 187–198, 221–230.

³ VIDA István (2002): Magyarország nemzetközi helyzete a második világháborút követő években. In PRITZ Pál szerk.: *Magyarország helye a 20. századi Európában. Tanulmányok*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat. 107–121.

viszony kialakítását. 1945–1948 között a szovjetizálás mellett bizonyos értelemben a „jugoszlavizálás” veszélye is adott volt az országban.⁴

Habár a közelmúlt eseményei erősen megterhelték a magyar–jugoszláv kapcsolatokat – gondoljunk csak a Délvidék 1941-es Magyarországhoz csatolására, az 1942-es délbácskai és újvidéki razziára, a magyarok elleni 1944-es megtorlásokra vagy a jugoszláviai németek Magyarországra történő önkényes átdobására⁵ –, az új magyar demokratikus elit és különösen az MKP vezetése őszintén kereste a közeledés lehetőségét, annak ellenére, hogy az egypártrendszerű jugoszláv modell nem lehetett közvetlen példa. Mind az MKP, mind a többi párt számára égetően fontossá vált ugyanis a nemzetközi elszigetelődés enyhítése. Rákosi a szomszédos országok közül Jugoszláviában vélte felismerni azt az országot, amely leginkább segíthette ezen törekvések elérésében. Túl azon, hogy példaértékűnek tartották a jugoszláv berendezkedést, a közeledésben az MKP vezérkarát egy további szempont is motiválta: attól saját belpolitikai pozícióik erősödését és külső politikai háterszáguk megteremtését remélték.⁶

A világháborús győztes, országukat szinte kizárólag saját erőből felszabadító – ebből kifolyólag túlcsgorgó önbizalommal rendelkező – partizán vezérkar jelentős külpolitikai mozgástérrel rendelkezett és aktívan igyekezett is tágítani lehetőségeit. A délszláv népek (szerbek, horvátok és szlovének) egy államban történő egyesítése régről ismert, Magyarország vonatkozásában nyomásgyakorlásként is felhasználható célkitűzést jelentett. A Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) célkitűzéseiben tehát a kontinuitás is megfigyelhető volt. Titóék emellett a Balkánon dédelgetettek regionális hatalmi ambíciókat (Albánia kvázi „bábállammá” degradálása, a jugoszláv–bolgár föderációs tervek), továbbá Trieszt megszerzését tűzték ki olyan területi célnak, amelynek elérése érdekében a nagyhatalmakkal is készek voltak konfrontálódni. A fentieknek megfelelően biztonságban kívánták tudni Jugoszlávia északi határait. Céljaiknak egy Jugoszláviával szövetséges, vele szorosan együttműködő, kommunista vezetésű ország felelt meg, az MKP megerősítése érdekében áldozatokra is hajlandóak voltak. Sőt, bizonyos szempontból a béke-előkészítés és a béketárgyalások során megfogalmazódott célokat is ez határozta meg.

Tanulmányomban az 1947-es párizsi békeszerződéssel összefüggésben vizsgálom Jugoszlávia Magyarországgal szembeni politikáját, annak legfontosabb mozgatórugóit és módosulásait. Részletesen is kitérek a Magyarországgal szembeni területi követelések lebegtetésére és ezzel összefüggésben röviden bemutatom a magyar kisebbség kitelepítésével kapcsolatos elképzeléseket, majd elemzem a csehszlovák és a trieszti kérdés, valamint a Jugoszláviának fizetendő magyar jóvátétel összefüggéseit.⁷

⁴ A. SAJTI Enikő (2012b): Tito 1947-es magyarországi látogatásának előzményei. In BARÁTH Magdolna – MOLNÁR Antal szerk.: *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Budapest–Győr, Magyar Országos Levéltár. 587.

⁵ A. SAJTI Enikő (2015). Magyarország és Jugoszlávia 1944–1947. *Délvidéki Szemle*, 2. évf. 1. sz. 9–12.

⁶ A. SAJTI 2015, 16; A. SAJTI Enikő (2010a): Büntudat és győztes fölény: a magyar–jugoszláv kapcsolatok 1944–1947. In A. SAJTI Enikő: *Büntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvideki magyarok*. Szeged, SZTE Történettudományi Doktori Iskola Modernkori Program. 141.

⁷ Mondandómba beépítem a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában, a Politikatörténeti Intézet Levéltárában és a belgrádi Arhiv Jugoslavije levéltárban végzett kutatásaim releváns eredményeit is.

A jugoszláv területi követelések lebegtetése

Habár Tito 1945 márciusában éppen Magyarország vonatkozásában tért el a háborúban megfogalmazott céloktól, és hajlandónak mutatkozott lemondani minden olyan területi kérdésről, ami túllépett volna az első világháború után megvont határokon, a Jugoszlávia javára történő határkiigazítás lebegtetése – még ha a területi kérdéseket hivatalos formában nem is vetették fel Magyarország képviselőinek – a legmagasabb belgrádi kormányzati szinteken időről időre felmerült, komoly nyomásgyakorlási eszközt, hatalmi ütőkártyát biztosítva Titóék számára.⁸ Az ezzel kapcsolatos jugoszláv propaganda már közvetlenül Szabadka visszafoglalása után megkezdődött; az 1944. november 5-i helyi ünnepség szónokai már ekkor hitet tettek a bajai háromszög Jugoszláviához tartozása mellett. A déli határ mentén a jugoszláv fegyveres alakulatok gyakorlatilag kétségbe vonták a magyar közigazgatási szervek illetékességét, jugoszláv csapatok szállták meg többek között a Baja és a Letenye környéki falvakat, Csávoly, Gara, Hercegszántó mellett ideiglenesen Szőregre és Deszkre is bevonultak, de megfordultak Felsőszölnöknön, Szakonyfaluban és Rábatótfaluban is. A Baján, Csikérián, Tompán és Bácsalmáson „alkalmatlankodó” jugoszláv fegyvereseket orosz katonák tartóztatták fel, a Pécsre bevonuló III. jugoszláv hadsereg egységei pedig kifejezetten parancsba is kapták a város igazgatásának átvételét, annak végrehajtását a szovjet Vörös Hadsereg akadályozta meg.⁹

1945 januárjában Ivan Šubašić jugoszláv külügyminiszter arról táviratozott Stanoje Simić moszkvai követnek, hogy igyekezzen biztosítani Jugoszláviának a jogot, hogy a magyar fegyverszünet véglegesítése előtt területcserét kérhessenek, illetve bizonyos területeket megszálljanak.¹⁰ Ezzel egy időben (január 9-én) a Moszkvában tartózkodó Andrija Hebrang, későbbi szövetségi miniszter Sztálinnal folytatott megbeszélésén Pécs, a környező mecseki bányák és a bajai háromszög¹¹ megszállását is kilátásba helyezte, s azt Sztálin sem ellenezte. Sőt, a várható amerikai és brit tiltakozás miatt a szóban forgó területek minél hamarabb, késlekedés nélkül történő okkupálását vélte célszerűnek. Igaz, a látszatra ügyelve azt azért megjegyezte, hogy a Jugoszláviához csatlakozás kérdését az ott élőknek maguknak kell felvetniük. Mintegy mellékesen Sztálin arra is felhívta Hebrang figyelmét, hogy a lenti környéki olajmezőkről a németek 5 ezer tonna olajat

⁸ HORNYÁK Árpád (2010): Délszláv rendezési tervek és területi követelések a második világháborúban és a párizsi békekonferencián. In Uő: *Találkozások – ütközéssel. Fejezetek a 20. századi magyar–szerb kapcsolatok történetéből*. Pécs, Bocz. 178.

⁹ A. SAJTI 2012b, 590–591; A. SAJTI 2015, 13–14; A. SAJTI Enikő (2016): A déli szomszéd világa. In MOLNÁR Tibor szerk.: *Fejezetek a titói Jugoszlávia korai szakaszából*. Zenta, Történelmi Levéltár. 19–20. A magyar–jugoszláv határ kérdéséhez: HORNYÁK Árpád (2016b): Határkijelölés, határsáv és a magyarországi délszlávok. Vitás kérdések a magyar–jugoszláv kapcsolatokban a második világháború után. In BÍRÓ László – HORNYÁK Árpád szerk.: *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948. Történelem és emlékezet*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. 315–335.

¹⁰ HORNYÁK 2016b, 316.

¹¹ A bajai háromszög a gyakorlatban a történelmi Bácska vármegye Magyarországhoz tartozó részét jelölte (Észak-Bácska), amelyet délről a magyar–jugoszláv országhatár, nyugatról a Duna folyó, északról a Baja–Szabadka közti vasútvonal határolt. Más értelmezések szerint az elnevezés Baja, Zombor és Szabadka alkotta háromszögre utal. Nem összekeverendő a baranyai háromszöggel, amelynek visszakерülését Jugoszláviához a titói vezetés evidenciaként kezelte.

termelnek ki.¹² Tito pedig február 11-én Fjodor Tolbuhin marsallnak az etnikai érvekre (50 ezer délszláv él a térségben), valamint a délszláv kisebbség erőszakos elmagyarosítására, állandó vegzálására is utalva, a történelmi jogra hivatkozva fejtette ki, hogy a bajai háromszögön túl Pécsnek és Aradnak is az új Jugoszláviában a helye.¹³ Hornyák Árpád kutatásaiból az is ismert, hogy hasonló jelzéseket a jugoszlávok a brit diplomaták felé is tettek. Kosta Nađ tábornok Tito közeli barátjának, Fitzroy Macleannek arról lamentált, hogy a magyar–jugoszláv határ Baranya vonatkozásában nem megfelelő, igaz, ennek kiigazításán túl Jugoszlávia nem fog más területi követeléssel fellépni Magyarországgal szemben.¹⁴ A nyomásgyakorláshoz a magyarországi délszláv kisebbséget is felhasználták, amit többek között az is jelez, hogy a Baja környéki délszlávok 1945. január 14-én Antun Karagić garai sokác népi író, helyi kisebbségi politikus vezetésével Titónál járt küldöttsége újfent kérte a bajai háromszög átcsatolását.¹⁵ Az 1945. január 25-én megalakult Baranyai Kezdeményező Bizottság Belgrádba látogató tagjait Šubašić miniszter is fogadta, a Petőfi-brigád hivatalos megalakítását pedig ünnepélyes keretek között Pécssett tervezték.¹⁶

A Magyarországgal szembeni területi követelések az év végén újból napirendre kerültek. Legalábbis erre látszik utalni az az aide-memoire tervezet, amelyet a jugoszláv vezetés a külügyminiszterek moszkvai tanácskozásáról (1945. december 15–27.) 1945. december 28-án kiadott zárónyilatkozatra reflektálva tervezett átadni. A tervezet etnikai, gazdasági és vízgazdálkodási, történelmi és stratégiai érvekkel érvelt a bajai háromszög, Északkelet-Baranya (Péccsel és a közszenlőhelyein túl stratégiaileg védhető határnak tartott Mecsek vonulatával egyetemben), valamint a szlovén Rábavidék Jugoszláviához tartozása mellett. A sík terepen mesterségesen meghúzott, kanyarogva haladó határt

¹² A megbeszélésen Hebrang azt is megjegyezte, hogy Jugoszlávia a világháborús károk enyhítésére Magyarországtól is jóvátétel fizetésére számít. Az amerikaiakkal és a britekkel éppen a témában zajló tárgyalásokra utalva, Sztálin válaszában tudatta, hogy Romániához és Finnországhoz hasonlóan Magyarországot is 300 millió dollár értékű jóvátétel fizetésére fogják kötelezni. Az összeget Hebrang meglehetősen alacsonynak vélte, továbbá kérte, hogy a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságba a jugoszláv kormány képviselőit is vonják be. Ez ellen Sztálin sem emelt kifogást. VIDA István szerk. (2005): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez, 1944. október – 1948. június. Dokumentumok*. Budapest, Gondolat. 32. dok., 89–90. A Zala vármegyei alispán 1945. május 11-én kelt levelében egyenesen a honvédelmi minisztertől kért segítséget a Letenye környéki olajmezők körül napok óta garázdálkodó 68 fős partizán alakulat megfékezésére. A. SAJTI 2010a, 139. Hebrang és Sztálin megbeszélésén a továbbiakban részletesebben is megvitatták a trieszti kérdéssel kapcsolatos jugoszláv álláspontot és a jugoszláv–bolgár, a jugoszláv–görög és a jugoszláv–albán kétoldalú kapcsolatokat. A megbeszélésről készített orosz feljegyzés teljes angol fordítását közreadja: Galina P. MURASHKO – Albina F. NOSKOVA (2001a): *Stalin and the National-Territorial Controversies in Eastern Europe, 1945–47. Part I. Cold War History*, 1. évf. 3. sz. 162–171. A két orosz történész következtetése szerint Sztálin célja a jugoszláv ambíciók kordában tartása volt, Tito regionális hatalmi érdekei miatt nem kívánta elmérgesíteni kapcsolatait az Egyesült Államokkal és Nagy-Britanniával, sem nem kívánt újabb konfliktusforrást a térségben. MURASHKO–NOSKOVA 2001a, 162.

¹³ HORNYÁK 2016b, 317–318; A. SAJTI 2015, 14.

¹⁴ HORNYÁK 2016b, 316.

¹⁵ Karagić látogatását ugyanakkor a jugoszláv sajtó nem verte nagy dobra. HORNYÁK 2016b, 317.

¹⁶ HORNYÁK 2016b, 318. 1946. április 2-án a Rába-vidéki szlovének fejezték ki Titónak címzett levélben reményüket, hogy az „ezeréves rabság után” Jugoszlávia állampolgárai lehetnek. Arhiv Jugoslavije (a továbbiakban: AJ) F. 836. KMJ I-3-b/406.

katonai szempontból védhetetlennek, etnikai szempontból igazságtalannak vélték. A bajai háromszögnek a szerb kulturális életben játszott szerepét külön is kiemelték, és – egyébként helyesen – hangsúlyozták, hogy a határ korábbi gazdálkodási és vízrajzi egységeket, fontos kommunikációs vonalakat vágott ketté. Az északról, Magyarország területéről érkező katonai támadás kivédésében egyedül a Mecsek hegyvonulatát tekintették természetes, védhető határnak, ami – a jugoszláv érvelésbe mintegy mellékesen odabiggyesztve – a Jugoszlávia újjáépítéséhez létszükségletként jelentkező szénvagyonnal is rendelkezik.¹⁷

Az aide-memoire háttéranyagául a külügyminisztérium Nemzetközi Ügyek Tanulmányozására Létrehozott Intézetének tizenkét oldalas elaborátuma szolgált. Az Aleksandar Belić akadémikus, továbbá Petar Jovanović, Mirko Balubdžić és Janko Orožen professzorok jegyezte dokumentum még öt kisebb terület Jugoszláviához csatolásával számolt; az aide-memoire-ban említettekén túl a szegedi háromszög (a Tisza, a Maros és a magyar–jugoszláv államhatár által közrefogott terület), továbbá a Somogy és Zala megye délszlávok által is lakott egyes településeinek megszerzését mérlegelték. Mindösszesen 225 település és az 1910-es népszámlálási adatok alapján mintegy 350 ezer lakos Jugoszláviához kerülésével számoltak. A települések nagy többségét a falvak alkották, de jelentősebb városok (Pécs, Baja és Mohács) is Jugoszláviához kerültek volna. Szeged megszerzésével ugyanakkor nem számoltak. A tervezet, miközben mind az öt terület esetében sorra vette a Jugoszláviához tartozás mellett szóló érveket, nem feltétlenül törekedett valamennyi délszláv település megszerzésére. A Somogy megyei Bolhás, Babócsa és Tarany esetében elfogadták az egyébként sokat bírált 1920-as magyarországi népszámlálás eredményeit, míg a többi esetben a délszláv népességszám visszaesése mögött az évszázados elmagyarosítás eredményét vélték meghúzódní – különösen akkor, ha mind az 1910-es, mind az 1920-as népszámlálás adatai a megszerzendőnek tekintett területeken abszolút vagy relatív magyar többséget mutattak ki. Azt azonban az elemzés készítői is elismerték, hogy a délszlávok (jelen esetben a szlovének) csak a Rába-vidék 12 településén alkottak relatív többséget. Az etnikai érvek másodlagosságát egyébként az is jelzi, hogy az esetleges határmódosítást követően – az 1921-es magyar statisztikákra alapozva – több mint 38 ezer délszláv nemzetiségű lakos maradt volna Magyarországon.

Az etnikai érveknél sokkalta fajsúlyosabban szerepeltek a stratégiai, gazdasági és a vízrajzi szempontok. A Maros és a Mecsek egyaránt stratégiaileg könnyebben védhető határt jelentett volna, az utóbbi megszerzése szénvagyonra és erdőségei miatt a jugoszláv gazdaság szempontjából is kívánatosnak tűnt – hasonlóan a lispei olajmezők (Zala megye) birtoklásához. A bajai háromszög megszerzése mellett érvként hozták fel, hogy a Baja alól induló Ferenc-csatorna teljes hossza vízrajzi egységet alkot, enélkül a délbácskai mezőgazdasági földek öntözés szempontjából kiszolgáltatottá válnának Magyarország kénye-kedvének. Az elaborátum készítői fontos érvként hozták fel a közlekedési szempontokat is. Az észak-bácskai területek megszerzésével ugyanis a Baja–Bezdan,

¹⁷ AJ F. 836. KMJ I-3-b/412. 71–77. Hornyák Árpád vélhetően ezen dokumentum kapcsán megjegyzi, hogy a tervezetet nagy valószínűséggel nem juttatták el a nagyhatalmak képviselőinek. HORNYÁK 2016b, 322.

Baja–Zombor és a Baja–Szabadka vasútvonalak teljes hosszukban Jugoszláviához kerültek volna. Figyelembe véve a magyarok második világháború alatt a délszlávok ellen elkövetett erőszakos cselekedeteit, a javaslat készítői összességében még így is méltányosnak vélték a jugoszláv követeléseket.¹⁸

A magyar–jugoszláv határ meghúzása egyébként Jugoszlávia belső, az egyes föderatív egységek közti határ kérdésével is összefüggött, és az alapelveket tekintve is ellentét feszült Belgrád és Zágráb között. Míg a jugoszláv fővárosban a stratégiai szempontokat helyezték első helyre, az 1945. június 1-jén felállított és a horvát szövetségi kormány alá rendelt Horvát Határbizottság elképzeléseiben az etnikai szempontok domináltak.¹⁹ Igazat adok ugyanakkor Hornyák Árpádnak, hogy a jugoszláv területi követelésekről magasabb politikai szinten és más megfontolásokat figyelembe véve döntöttek, abban a háttérintézetek elemzéseinek nem volt gyakorlati jelentősége, elképzeléseik elsősorban az értelmiségi körök vélekedéseit tartalmazták. Nyomásgyakorlásra és a megfelelő politikai érdekek biztosítására azonban felhasználhatók voltak.²⁰

A kérdés a jugoszláv sajtóban élénk magyarellenés propagandakampánnyal párosult. Túl azon, hogy Tito a nagyhatalmak felé is üzeni kívánt, a határmódosítás felmelegítésének magyar és jugoszláv belpolitikai okai is lehettek. Az 1945. október 7-i budapesti törvényhatósági, majd a november 4-én megrendezett magyar nemzetgyűlési választásokon nem Belgrád számára kívánatos eredmény született, a november 11-én megtartott jugoszláv alkotmányozó nemzetgyűlési választásokon pedig feltűnően magas volt a magyarlakta területeken a Jugoszláv Népfront listája ellenében leadott szavazatok száma.²¹ A jugoszlávok hangulatában bekövetkező változást és az ennek hatására beinduló nyomásgyakorlást Csuka Jánosnak, a Miniszterelnökség Kisebbségi Osztálya előadójának 1945. decemberi feljegyzése is kiválóan szemlélteti: „A magyarországi választások eredménye a délszláv közvéleményt és az ottani magyarságot egyaránt meglepte. A délszláv közvélemény arra számított, hogy ugyanaz a világszemlélet kerekedik felül Magyarországon, mint amely Jugoszláviában uralomra jutott s ezt annyira biztosra vették, hogy ennek a megvalósítandó elképzelésnek bizalmat előlegezve, mindenféleképpen igyekeztek megalapozni a délszláv–magyar együttműködést és a jugoszláviai magyarság megalapozottságát. [...] A határokkal kapcsolatban a jugoszláv vélemény az, hogy egy azonos világnézetű Jugoszlávia és Magyarország között a határkérdésben sokkal könnyebb lett volna a megegyezés. A jugoszláv kormány esetleg kisebb áldozatokba

¹⁸ AJ F. 836. KMJ I-3-b/420. Elaborat o granici prema Madjarskoj.

¹⁹ Petar BAGARIĆ (2012): The Croatian Contribution to Plans for Revision of the Yugoslav–Hungarian Border in 1945–1946. *Review of Croatian History*, 8. évf. 1. sz. 151–182.

²⁰ HORNYÁK Árpád (2015): Határkérdés és kisebbségek a második világháborút követő magyar–jugoszláv államközi kapcsolatokban, 1944–1946. *Kisebbségkutatás*, 24. évf. 2. sz. 148.

²¹ Mind a budapesti, mind az országos választásokat fölényesen a kiscsardák nyerték, a szavazatok 50,5 illetve 57,2%-ával. Az MKP-ra a november 4-i nemzetgyűlési választásokon csak a megjelentek 16,96%-a voksolt. GYARMATI György (2011): *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945–1956*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Rubicon. 60–61. A jugoszláv választásokon Vajdaságban a lakosság 14,6%-a a népfrontlista ellenében szavazott, korabeli magyar kormányterjesztések szerint Szabadkán a voksok 20–40%-át dobták az úgy nevezett „vak” urnába. Egyes hírekben 80%-os arány is keringett. A. SÁJTI Enikő (2004): *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, Napvilág. 364.

is belement volna minden kényszer nélkül, spontán elhatározásból, a szorosabb együttműködés és tartós béke kedvéért. [...] A polgári Magyarországgal már a megegyezést nem tartják ennyire egyszerűnek és kézenfekvőnek.”²²

A külügyminisztériumban folytatott megbeszélésein december 19-én Brankov, majd december 31-én Cicmil a kétoldalú kapcsolatok megromlásának okaként a revizionista, irredenta és antidemokratikus megnyilvánulások keltette bizalmatlanságot nevezték meg, konkrétan is utalva a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt (FKGP) lapjában, a *Kis Újság*ban megjelenő, etnikai revíziót sürgető cikkekre. Kevesellették ugyanakkor a magyar kormány azon kijelentését, hogy a revíziós hangok nem vonatkoznak a jugoszlávokra, ahogy a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság (JSZNK) november 29-i kikiáltásának tudomásulvétele kapcsán is csak a közlés közvetlenségét nyugtázták örömmel. A kapcsolatok érdemi javulásának feltételül ugyanakkor a háborús bűnökkel vádolt személyek Jugoszláviának történő átadását, a délszláv kisebbség helyzetének érdemi javítását és iskolakérdésük megoldását szabták.²³

A területek hovatartozásának kérdését a jugoszlávok egészen 1946 tavaszáig lebegtették. Arról viszont, hogy a békekonferencián végül mégsem fognak területi követelésekkel fellépni Magyarországgal szemben, Tito 1946. május 27–28-án megejtett (Sztálin életében egyébként utolsó) moszkvai látogatásakor tájékoztatta a szovjet vezetést.²⁴ Ezt megelőzően az MKP már március 28-án döntött arról, hogy közölni kell a jugoszlávokkal: Magyarország semmiféle területi követeléssel nem lép fel a békekonferencián déli szomszédjával szemben.²⁵

A magyarországi délszlávok viszont változatlanul alkalmasak voltak nyomásgyakorlásra. Számbavételüket egy hét alatt, március 16–23. között kellett végrehajtani, majd pár nappal később (március 28–30.) magyar–jugoszláv vegyesbizottság vizsgálta a Baján, a bajai háromszögben és a Mohácson élő délszlávok összeírását, a nemzetiségi iskolák körülményeit és a helyi jegyzők viselkedését.²⁶

A délszláv kisebbség helyzetének közvetlen, helyszíni vizsgálatával egy időben zajlott a délszlávok országos számbavétele is.²⁷ Az összeírás 1946. április 6-án Rákosi Máttyás jugoszláv diplomatákkal folytatott megbeszélésén is terítékre került. A konzultáción a jugoszlávok súlyos vádakkal illették a magyar kormányt a délszláv kisebbség oktatási

²² Idézi: SZAJCSÁN Éva (2003): „Két állam szorításában”. *Acta Historica Szegediensis*, Tomus 118. 19.

²³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) XIX-J-1-k-Jugoszlávia-4/af-44/1945. (4. d.).

²⁴ MEZEI Géza szerk. (2001): *Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése (1945–1949)*. Budapest, Új Mandátum. 175–178.

²⁵ Politikatörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban: PIL) 274/3. 31. ö. e. 3.

²⁶ A bizottság munkájában jugoszláv részről Brankovon kívül Đurde Smiljanić főhadnagy, a magyar oldalról dr. Czinkotszky Jenő és Rex József vettek részt. A bizottság tevékenységére lásd: TÓTH Ágnes (2016): A „nagypolitika” erőterében. Délszlávok Magyarországon, 1945–1948. In BÍRÓ László – HORNYÁK Árpád szerk.: *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948. Történelem és emlékezet*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. 359–363. Brankovnak a Bácskában és Baranyában élő délszláv kisebbség helyzetéről készült feljegyzésének szerb eredetije megtalálható: AJ F. 836. KMJ I-3-b/408.

²⁷ TÓTH Ágnes (1998): Adatok az 1946-os magyarországi délszláv összeírás történetéhez. *Bács-Kiskun Megye Múltjából*, 14. 301–310, különösen 301–303 és 308–310.

helyzete és összeírása kapcsán. A kialakult helyzetet álláspontjuk szerint a magyar hatóságok, a jegyzők, határőrök, rendőrök, a többé-kevésbé a Bácskából elmenekült vagy „fasisztaként” elűzött tanítók és hivatalnokok együttesen idézték elő. A megbeszélésen Rákosi egyébként többször igazat adott a jugoszlávoknak, míg a megbeszélés második felén személyesen részt vevő Rajk László belügyminiszternek utasításba adta: sürgősen vizsgálják ki, mennyire megalapozottak a jugoszlávok sérelmei. Mindezt részben Tito várható magatartásával indokolta: „László, nézze ezeket a régi [barátainkat], sürgősen mindent meg kell oldani. Ha nem mi oldjuk meg, Tito fogja megoldani!”²⁸ Majd a jugoszlávokhoz fordulva hozzátette: „Igen, pontosan, ha mi semmit sem csinálunk, Tito megalapozottan vetheti fel a területi igényt!”²⁹ Rajkot végül az összeírást végző hivatalnokok sürgős áthelyezésére, megbüntetésére és elbocsátására szólította fel. A jugoszlávok egyúttal azt is kérték, hogy az MKP külön munkatársat foglalkoztasson a délszláv kisebbség ügyeiben, lehetőleg olyan kommunistát, aki a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontjának is tagja. Válaszában Rákosi azonnal Antun Robot javasolta.³⁰ A magyarországi délszláv kisebbség oktatási helyzetének javítását a jugoszláv vezetés egyébként a kétoldalú kapcsolatok javulásának egyik feltételül szabtta.³¹ Így érthető, hogy Tito még április 29-én is arról tájékoztatta A. J. Lavrentyev belgrádi szovjet nagykövetet, hogy három feltétel együttes teljesülésétől teszik függővé, hogy elállnak-e Magyarországgal szembeni területi követeléseiktől: 1. a magyarországi délszlávok kapjanak ugyanolyan jogokat, mint amelyeket a jugoszlávok az ottani magyar kisebbségnek biztosítanak – beleértve a saját iskolák és gimnáziumok működtetését; 2. telepítsék ki a magyar és német nemzetiségű csendőröket a vonatkozó területek határ menti sávjából; 3. érdemben könnyítsenek a délszláv kisebbség politikai helyzetén.³²

A jugoszláv–magyar népességcsere-tervezet

Miközben a határmódosítás véglegesen kikerült a Magyarországgal szembeni jugoszláv követelések közül, rövid ideig egy kölcsönös lakosságcsere lehetősége komolyabban is felmerült. A jugoszláviai magyar kisebbség teljes vagy részleges kitelepítésének gondolatát több szerb partizán, értelmiségi és politikus forszírozta mind a háború alatt, mind pedig közvetlenül utána. A legismertebb közülük minden bizonnyal Vasa Čubrilović történész, egyetemi tanár és későbbi mezőgazdasági miniszter 1944. november 3-án írt beadványa. (Nevezett nem mellékesen a Ferenc Ferdinánd osztrák–magyar trónörökös ellen 1914. június 28-án Sarajevóban merényletet elkövető Mlada Bosna (Fiatal Bosznia) nacionalista diákcsoport tagja volt.) Čubrilović érvelése szerint hálátlanságukkal és a Jugoszláviával

²⁸ AJ F. 507. CK SK IX-75/I-1. 1.

²⁹ AJ F. 507. CK SK IX-75/I-1. 1.

³⁰ AJ F. 507. CK SK IX-75/I-1. 1–2. Antun Robra: A. SAJTI Enikő (2012a): Egy jugoszláv kommunista karrierje a háború utáni Magyarországon: Rob Antal. In BÁRDI Nándor – TÓTH Ágnes szerk.: *Egyén és közösség. Tanulmányok*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet. 277–290.

³¹ TÓTH 1998, 293.

³² VIDA 2005, 87. dok., 208.

szembeni ellenséges magatartásukkal a német, a magyar, az albán és a román kisebbség eljátszotta állampolgári jogát, ezáltal rászolgáltak „eltávolításukra”. A szovjet példára, a kedvező világháborús légkörre és a „lélektani hangulatra” hivatkozva a kisebbségek kitelepítésében látta a nemzetiségi kérdés egyetlen helyes megoldását, arra konkrét megoldási javaslatot is felvázolt. Habár a magyarok a „bácskai öldöklés és a németek oroszországi kiszolgálása miatt” szintén rászolgáltak totális elűzésükre, esetükben némi körülményt javasolt és elegendőnek vélte a gazdasági és katonai szempontból stratégiaiilag fontos Vajdaság területéről 200 ezer magyar kitelepítését.³³ Sreten Vukosavljević, egykori parasztpárti politikus, telepítésügyi biztos a kisebbségekre az erős államot gyengítő, kifelé húzó erőként tekintett, nézeteiben tehát a hagyományos konzervatív szerb nacionalizmus is visszatükröződött. Vukosavljević egyébként egy területi kompenzációval végrehajtandó lakosságcsere is el tudott volna fogadni, amelynek keretében a magyarok egy részét először az Észak-Bácskába telepítették volna át, majd a területet átengedték volna Magyarországnak.³⁴ Elképzeléseikről nagy valószínűséggel a titói vezetés is tudott, de megoldási javaslatokat nem emelték a hivatalos politika rangjára, így azok – amint arra A. Sajti Enikő is felhívja a figyelmet – inkább eszmetörténeti szempontból jellemzőek.³⁵

A lakosságcsere gondolata ennél konkrétabban 1946 tavaszán merült fel. Vladimir Velebit külügyminiszter-helyettes Prágában³⁶ a sajtó képviselőinek már 1946. március 10-én – vagyis pár nappal az 1946. február 27-én, Budapesten aláírt csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezményt követően – arról nyilatkozott, hogy a csehszlovák–magyar lakosságcsere eredményeitől teszik függővé, belevágnak-e 300 ezer jugoszláviai magyarnak feleannyi magyarországi délszlávval való kicserélésébe. A visszautasíthatatlan és egyben váratlan ajánlatot négy hónappal később, augusztus 16-án Edvard Kardelj jugoszláv külügyminiszter tette Párizsban a magyar békedelegáció vezetőjének, Gyöngyösi János külügyminiszternek egy 40 ezer főre tehető önkéntes lakosságcsere és a Baja alatti vízművekre vonatkozó vízügyi egyezmény megkötése formájában. Kompenzációként Kardelj biztosította Gyöngyösit, hogy Jugoszlávia nem fog területi követelésekkel fellépni Magyarországgal szemben, és nem fogja benyújtani azon módosító javaslatait sem, amely különleges jogokat biztosított volna a magyarországi délszlávoknak az oktatás és a nemzetiségi jogok védelme terén. Másnap Jože Vilfran, a jugoszláv békedelegáció főtítkára sürgetően közölte Kertész Istvánnal, a párizsi magyar békedelegáció főtítkárával, hogy az egyezmény megkötése tárgyában már augusztus 18-án szakértői megbeszélést kellene tartani, a következő nap pedig már alá is kellene írni a megállapodást. Mivel erre nem került sor, a jugoszláv delegáció a békekonferencia titkári hivatalába továbbította a kilátásba helyezett módosító indítványait.³⁷

³³ Vasa ČUBRILOVIĆ (1996): A kisebbségi kérdés az új Jugoszláviában. *Hid*, 60. évf. 12. sz. 1043–1060.

³⁴ A. SAJTI 2004, 351–352; HORNYÁK 2016a, 88.

³⁵ A. SAJTI 2004, 351.

³⁶ Velebit 1946. március 7–11. között, Tito március 20–24. közötti látogatását előkészítendő utazott a csehszlovák fővárosba. Slobodan SELINIĆ (2010): *Jugoslovensko–čehoslovački odnosi (1945–1955)*. Beograd, INIS. 103, különösen a 153. l. Tito látogatásának részleteire és a csehszlovák–jugoszláv barátsági szerződésre lásd: SELINIĆ 2010, 98–118.

³⁷ A módosító indítványok a békeszerződés 2. és 3. pontjához kapcsolódtak. Jugoszlávia kérte, hogy az anyanyelvi oktatás kötelezettségét vegyék fel az úgynevezett kisebbségi cikkbe, továbbá nagy valószínűséggel

A lázas kapkodást követően a magyar minisztertanács augusztus 28-án tartott rendkívüli ülésén lényegében módosítás nélkül elfogadta a jugoszláv lakosságcsere-tervezetet – elvi hozzájárulásához mindössze annyit kért, hogy a hátramaradó kisebbségek kölcsönös védelme kerüljön be az egyezmény szövegébe –, és szeptember 12-én a diplomáciai protokollban meglehetősen szokatlan módon, levélváltás formájában megtörtént Kardelj és Gyöngyösi erre vonatkozó elvi megállapodása.³⁸ Annak ellenére, hogy az egyezmény tervezete az egyéni áttelepülés önkéntességének elvében állapodott meg, a dokumentum Jugoszlávia számára több előnyös kitélt is tartalmazott, ahogyan arra már Föglein Gizella is felhívta a figyelmet. Egyoldalúan biztosította ugyanis számukra azt a jogot, hogy a négytagú vegyes bizottságnál kényszerkitelepítésekre is javaslatot tegyenek, a jugoszláv áttelepítési megbízott és kiküldöttjei az általuk lakott magyar területeken összejöveteleket tarthattak. A dokumentum a határon túl visszamaradó kisebbségek kölcsönös védelmét sem tartalmazta.³⁹

A népességcsere-egyezményt a jugoszlávok szeptember 23-án reggel kívánták nyilvánosságra hozni, Budapesttől annak egyidejű közzétételét kérték. Vonatkozó sürgönyük szeptember 21-én meg is érkezett a magyar fővárosba, de máig ismeretlen okok miatt a sajtóosztály asztalára csak megkésve, szeptember 23-án délután került. Az egyezmény későbbi közzétételéről nincs tudomásunk, és elmaradt a végrehajtásához szükséges jogszabály megfogalmazása is.⁴⁰ Lakosságcsere foganatosítását a későbbiekben a jugoszlávok sem erőltették. A feltehetően inkább propagandacélokat szolgáló javaslatot annak fő kezdeményezője, Edvard Kardelj a német kitelepítés legalizálásának szándékával hozta összefüggésbe, a magyarokkal szembeni kitelepítésről Milovan Đilas szerint végül azért tettek le, mert tudatában voltak annak, hogy az elképzelést Sztálin ellenezte, hiszen „Magyarország úgyszólván szocialista ország lesz”.⁴¹ A népességcsere-tervezet mérlegre tétele kapcsán egyetértek A. Sajti Enikővel, miszerint „Kardeljknek a nyomásgyakorlás elemeit sem nélkülöző javaslatai nemcsak saját erejük felmutatását szolgálták a békekonferencián, hanem átvitt üzenetük is volt – a kommunistákkal mi mindig meg tudunk egyezni. [...] [A tervezet] egy, az adott korban született alternatívába enged bepillantást, és egyúttal rávilágít Magyarország kisebbségekkel kapcsolatos érdekérvényesítő képességeinek drámai beszűkülésére.”⁴²

az esetleges politikai üldözések elől szándékozott megvédeni a délszláv kisebbség tagjait. Ez utóbbi kapcsán a magyar békedelegáció újfent hangsúlyozta, hogy „Magyarország az elmúlt rezsim hasonló módszereivel újfent szakított, demokratikus alkotmánya és intézményei folytán teljesen kizárt az, hogy a demokratikus Magyarországon bárkit is üldözzenek ilyen okból”. FÖGLEIN Gizella (1996): Magyar–jugoszláv népcsere egyezmény tervezet (1946). *Századok*, 50. évf. 2. sz. 1558. 14. lj. Kertész István dokumentumokkal alátámasztott visszaemlékezése a magyar békedelegáció működéséről olvasható: KERTÉSZ István (1995): *Magyar békeillúziók 1945–1947. Oroszország és a Nyugat között*. Budapest, Európa–História.

³⁸ 1946. szeptember 13-i beszédében egyébként Kardelj újfent óvta a magyar politikai elitet attól, hogy nyílt vagy burkolt „revizionista tendenciákhoz” nyúljon, helyette „bensőséges, baráti kapcsolat” kialakítását sürgette a szomszédos dunai népekkel. AJ F. 507.CK SKJ IX-75 II-31. 63–67.

³⁹ FÖGLEIN 1996, 1553–1556.

⁴⁰ Föglein Gizella úgy véli, hogy a megállapodás szerint egy év múlva kezdődő – és három év alatt realizálni tervezett – lakosságcsere végrehajtását az 1948 tavaszán eszkalálódó szovjet–jugoszláv konfliktus és az ennek következtében elmérgesedő magyar–jugoszláv kapcsolatok mindenképp megghiúsították volna. FÖGLEIN 1996, 1557.

⁴¹ A. SAJTI 2004, 359.

⁴² A. SAJTI 2004, 359.

A csehszlovák és a trieszti kérdés összefüggései

A magyar–jugoszláv népességcseré tervezete és a jugoszlávok nagyvonalú ajánlata összefüggött a csehszlovákiai magyarok kitelepítésének kérdésével is. A mintaadás és az elvi politikai támogatáson túl Rákosi ugyanis a Csehszlovákiával szembeni magyar álláspont támogatásában bizton remélt és számíthatott a jugoszlávok támogatására. Ahhoz ugyanis, hogy a magyar fél egyenrangúként léphessen fel a nemzetközi szintén, mindenképp rendezni kellett a csehszlovák–magyar ellentétet, mégpedig úgy, hogy az a magyar kisebbség számára elfogadhatóan történjen. E téren a magyarok pozitívumként mutathattak rá a jugoszláv kisebbségi politikára. Rákosi ezért többször is a jugoszlávok közvetítését vagy legalábbis támogatását kérte a csehszlovákok ellen. A kérdés hangsúlyosan szerepelt Rákosi és Rajk László 1945. július 17-én Titóval Belgrádban folytatott megbeszélésén is, ahol a JKP első embere támogatásáról biztosította a magyar delegáció tagjait. Rákosi ezt az ütőkártyát fel kívánta használni Sztálin támogatásának elnyerésére.⁴³

A csehszlovákiai magyarság kitelepítésének ugyanakkor nemcsak külpolitikai, hanem belpolitikai vonzata is volt, ez egyébként a jugoszlávok előtt sem maradt rejtve. Rákosi például 1945. augusztus 30-án Csicmillel és Brankovval találkozott és emlékeztetett arra, hogy Belgrádban Titóval folytatott megbeszélésén a jugoszláv marsall támogatásáról biztosította az MKP első emberét. Rákosi a nemzetgyűlési választások közeledtével arra kérte Titót, hogy a csehszlovák vezetéssel szemben az ottani magyarság kitelepítésének kérdésében Magyarország mellett foglaljon állást. Egészen pontosan azt szerette volna elérni, hogy a jugoszlávok követeljék, Csehszlovákia legalább a választásokig függessze fel, de legalábbis lassítsa a magyarok kitelepítését. A gesztussal – érvelt Rákosi – Tito nagymértékben segítené a „demokratikus erők” választási győzelmét.⁴⁴ 1946. április 6-án Rákosi a pártközpont épületében ismét jugoszláv diplomátákkal találkozott, a közel másfél órás megbeszélésen újfent érintette a kitelepítések kérdését. Rákosi különösen azt nehezményezte, hogy a csehszlovák kitelepítési bizottság gyakorlatilag minden korlátozás nélkül, akadálytalanul győzködhet a magyarországi szlovák kisebbség tagjait. Ezzel összefüggésben, a szlovákok kapcsán érvként hozta fel, hogy a Magyarországon élők beszélt nyelve alapvetően különbözik az irodalmi szlovák nyelvtől, ezért a „mi szlovákjaink nem is értik a szlovákiai szlovákokat és csak nehézségek árán tudják elolvasni a szlovák könyveket [...]” Előrehaladott asszimilációjukra utalva megjegyezte: „Iskolákat adtunk nekik, Békéscsabán gimnáziumot nyitottunk, de szlovákjaink mégis inkább a magyar iskolákban tanulnak, mert jobban beszélik a magyart a szlováknál.” Vélhetően a vajdasági magyar kisebbségre is utalva az alábbi figyelmeztető szavakkal zárta érvelését: „Igen, önöknek, jugoszlávoknak is vigyázniuk kell!” – majd még hozzátette: „És Titónak is vigyáznia kell!”⁴⁵

⁴³ PIL 274/4. 70. ö. e. 7/a.

⁴⁴ AJ F. 836 KMJ I-3-b/403. 11.

⁴⁵ AJ F. 507. CK SKJ IX-75/1-1. 3–4. Az MKP főtitkára nemcsak a szlovákiai magyar kisebbséggel összefüggésben kérte a jugoszlávok segítségét. Az aktuális koalíciós válság kapcsán 1946. december 3-án kérte, hogy a jugoszláv párt lapjában, a *Borbában* a kommunista pártra nézve kedvező cikkek jelenjenek meg.

Az MDP épületében lefolytatott megbeszélés minden bizonnyal összefüggött azzal, hogy március 28. és április 2. között Rákosi titkos küldetéssel Moszkvába utazott, április 9–18. között pedig magyar kormánydelegáció járt a szovjet fővárosban (ez utóbbinak Rákosi nem volt tagja). Április 10-én a Sztálinnal és Molotovval folytatott megbeszéléseken egyébként a magyar küldöttség kihangsúlyozta, hogy a „baráti Jugoszláviával” problémamentes a kapcsolatuk, nem úgy, mint Csehszlovákiával.⁴⁶ 1946. június 24-én pedig Zdeněk Nejedlý zenetudós, oktatási miniszter meghívásának eleget téve Veljko Vlahović jugoszláv külügyminiszter-helyettes is jelen volt abban a prágai vendéglőben, ahol a csehszlovák kommunista párt vezetősége Rákosival vacsorázott. Belgrádba küldött beszámolója szerint a megbeszélés mintegy 40 percig a csehszlovák–magyar kapcsolatok körül forgott, annak légkörét Vlahović egyáltalán nem tekintette barátságosnak. Rákosi szerint a magyar kisebbséggel szemben a csehszlovák vezetés „olyan sovíniszta politikát folytat, ami nem egyeztethető össze a nemzetiségi kérdés lenini-sztálini alapelveivel”, majd a jugoszlávok és kisebb részben a Szovjetuniónak a kárpátjai magyarsággal szemben folytatott kisebbségpolitikáját állította szembe a csehszlovákiai gyakorlattal.⁴⁷

Jugoszlávia fontossága a csehszlovák kérdésben a párizsi békeszerződés aláírását követően is megmaradt. Az MKP Külügyi Bizottsága például 1947 márciusában javasolta, Moszkvában és Belgrádban egyaránt puhatolják ki, támogathatná-e, hogy a két érintett kommunista párt vezetése „letárgyalja” a csehszlovák–magyar kérdést.⁴⁸ Tito és a JKP fontosságát jelzi, hogy pár nappal később (március 20-án) az MKP Politikai Bizottsága (PB) megbízta Révai Józsefet, hogy a frissen kinevezett Szántó Zoltán követen keresztül informálja a jugoszlávokat a magyarországi bel- és külpolitikai helyzetről. Gerő Ernőnek, az MKP PB tagjának az MKP külpolitikai irányvonaláról a bizottság aznapi ülésére írt előterjesztése szerint elsőrendű fontossággal bírt a magyar–csehszlovák kapcsolatok rendezése, mert „enélkül sem a szovjetek, sem a jugoszlávok nem fogják magukat a magyarok mellett exponálni”. Gerő a továbbiakban úgy vélte, hogy az idő megérett arra, hogy – a szovjetek előzetes beleegyezésének kikérését követően – a magyar kormány közvetítőnek kérje fel Jugoszláviát a fennálló vitás kérdések rendezésére.⁴⁹

A csehszlovák–magyar vitában Jugoszlávia ugyan Bulgáriával és Romániával együtt kiállt Magyarország mellett, Georgij M. Malenkov⁵⁰ azonban nem támogatta, hogy a kérdést a moszkvai Külügyminiszterek Tanácsa (1947. március–április) elé vigyék, annak ellenére, hogy személy szerint neheztelt a csehekre.⁵¹ 1947-ben ugyanis már

Hasonló „testvéri segítséget” Rákosi a bolgár, a lengyel és a román kommunista párt vezetőitől is kért. AJ F. 507. CK SKJ IX-75/II-20.

⁴⁶ SELINIĆ 2010, 88–89. A megbeszélésekről készített feljegyzéseket közreadja: Galina P. MURASHKO – Albina F. NOSKOVA (2001b): *Stalin and the National-Territorial Controversies in Eastern Europe, 1945–47. Part II. Cold War History*, 2. évf. 1. sz. 145–152; BÉKÉS Csaba (1992): *Dokumentumok a magyar kormánydelegáció 1946. áprilisi moszkvai tárgyalásairól. Regio*, 3. évf. 3. sz. 161–194; VIDA 2005, 84–86. dok., 191–206.

⁴⁷ SELINIĆ 2010, 83 és különösen 98. lj.

⁴⁸ PIL 274/3. 79. ö. e. 4.

⁴⁹ PIL 274/3. 80. ö. e. 2. és 5.

⁵⁰ A Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottság Politbürojának tagja (1946–1957).

⁵¹ RIPP Zoltán (1998): *Példaképből ellenség. A magyar kommunisták viszonya Jugoszláviához, 1947–1948.* In STANDEISKY Éva szerk.: *A fordulat éve 1947–1948. Politika, képzőművészet, építészet.* Budapest, 1956-os Intézet. 45–50.

visszafordíthatatlanná vált a Szovjetunió és az Egyesült Államok ellentéte, így az egyetemes szövetségi rendszer kialakítása megkövetelte a táboron belüli ellentétek mérséklését. Ha az egykori világháborús szövetséges Külügyminiszterek Tanácsában nem is, a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája (Kominform) alakuló ülésén (1947. szeptember 30.) a csehszlovák–magyar kapcsolatok is terítékre kerültek, igaz korántsem kardinális kérdésként. A konferencián a román delegáció hivatalos formában, a jugoszláv és a bolgár küldöttség informálisan, magánbeszélgetések során jelezte, hogy a vitában a magyarok oldalán állnak. Sőt, a jugoszláv delegáció tagjaként Milovan Đilas javasolta, hogy a Tájékoztató Iroda következő ülésén az MKP ismételten tűzze napirendre a kérdést. Továbbá ígéretet tett arra, hogy azt a JKP feltétlenül támogatni fogja.⁵²

Ahogy arra tanulmányom elején már utaltam, Titónak érdeke is fűződött a magyar kommunista vezetés hatalmának megszilárdulásához. Erre utal a csehszlovák kérdésben már említett jugoszláv támogatás, de egyértelművé tette ezt Cicmil ezredes 1945. szeptember 17-én Gyöngyösivel folytatott megbeszélésén, ahol a magyar kormány trieszti kérdésben vallott álláspontja felől érdeklődött. A kérdésfelvetés időzítése egyáltalán nem volt véletlen, 1945. szeptember 11-én ült össze Londonban a Külügyminiszterek Tanácsának első ülésszaka, ahol a győztes nagyhatalmak először foglalkoztak hivatalosan is terület hovatartozásával. Miután Gyöngyösi a kormány megkérdezésére és általában a néprajzi elvre hivatkozva megpróbált kitérő választ adni, Cicmil kormánya utasítására közölte, hogy amennyiben Magyarország támogatja Jugoszláviát a kérdésben, nemcsak, hogy megadják a legnagyobb kedvezmény elvét a kikötő- és tranzitúthasználat terén, hanem a „jugoszláv kormány a maga részéről Magyarországot a békétárgyalásoknál és a béke előkészítésében, de azonkívül is, minden olyan kérdésben hajlandó támogatni, amely Jugoszlávia érdekeivel nem ellenkezik”.⁵³

A londoni konferenciával függhetett össze az is, hogy Cicmil Rákosival már augusztus 30-án egyeztetett Trieszt kérdésében. Igaz, az MKP első embere úgy vélte, hogy gazdaságilag Trieszt sem Olaszországhoz, sem Jugoszláviához nem tartozik, hanem a város gazdasági hátszágát hagyományosan Ausztria adja, a politikai lehetőséget adotttnak látta a jugoszlávok előtt. Mivel Titóban a szovjetek vezette délkelet-európai tömb „faltörő kosát” látta, támogatta, hogy a város Jugoszláviához kerüljön. Rákosi Cicmilt egyben biztosította afelől, hogy Trieszt kapcsán Magyarországnak semmiféle gazdasági érdeke nincs, és késnek mutatkozott arra, hogy meggyőzze koalíciós társait a jugoszláv igény támogatásáról. A kormánytöbbség megszerzésében a Független Kisgazdapárt angolszász orientációja ellenére sem látott nehézséget: a három szociáldemokrata miniszter amúgy is a párt balszárnyán foglalt helyet, az MKP-val „szorosan együttműködő” nemzeti parasztpárti miniszterrel és a három kommunista párti miniszterrel kényelmes többséget alkottak. Ezen túlmenően Rákosi úgy vélte, a kisgazdák közül a külügyminiszteri posztot betöltő Gyöngyösi János is meggyőzhető. Cserébe azt kérte, Tito fogadja a gazdasági magyarok küldöttségét, amit a magyar kormány felmutathatna Csehszlovákiával

⁵² PIL 274/3. 112. ő. e. 7.

⁵³ Gyöngyösi János feljegyzése, 1945. szeptember 17. MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-9/c-sz.n./1945. (16. d.). A magyar válaszejegyzéket Tito végül nem tekintette teljes mértékben kielégítőnek. Uo.

szemben.⁵⁴ 1946. május 13-án Titónak küldött levelében Cicmil helyeslően számolt be arról, hogy mind Nagy Ferenc miniszterelnök⁵⁵ pécsi beszédében, mind Révai parlamenti exorzéjában az isztriai kikötőváros hovatarozása kapcsán egyértelműen és határozottan kiálltak Jugoszlávia mellett.⁵⁶ Mivel erre nem sokkal Tito már említett moszkvai látogatását megelőzően került sor, megkockáztatom, a jugoszláv területi követelések végleges ejtésében a magyar kormány Trieszttel kapcsolatos álláspontja is szerepet játszhatott. Ahogyan mindenképp hozzájárult ehhez az is, hogy 1946. május 11-én Jugoszláviával is megkötötték a jóvátételi egyezményt. Ez utóbbit Tito már említett 1946. május 27–28. közti moszkvai megbeszélésén közölte is Sztálinnal. A találkozóóról készített szovjet feljegyzés szerint „Tito elégedettségét fejezte ki afölött, hogy Jugoszlávia jóvátételi egyezményt írt alá Magyarországgal”.⁵⁷

A jóvátétel kérdése

Mint ismeretes, a Szövetséges Hatalmak és Magyarország között 1945. január 20-án Moszkvában aláírt fegyverszüneti egyezmény 12. pontja a világháborúban okozott károk megtérítésére összesen 300 millió dollár értékben jóvátétel megfizetését írta elő. Ebből 200 millió dollár összegű kártérítés a Szovjetuniót illette meg, míg Csehszlovákia és Jugoszlávia összesen 100 millió dollár összeg értékű kártérítésre volt jogosult. Arról, hogy a Magyarország által fizetendő jóvátétel nagyságát – a még folyamatban lévő, amerikaiakkal és a britekkel folytatott tárgyalások ellenére – a Szovjetunió 300 millió dollár értékben határozta meg, a jugoszlávok legkésőbb Andrija Hebrang 1945. január 9-én Sztálinnal folytatott (fentebb más összefüggésben már említett) megbeszélésén értesültek. Hebrang egyébként az összeget „nagyon alacsonynak” tekintette, a világháború során csak a magyarok által Jugoszláviának okozott anyagi kárt 900 millió dollárra becsülte.⁵⁸ A Jugoszláviát megillető jóvátétel konkrét összegét ekkor még nem állapították meg. Simić moszkvai jugoszláv követ már ekkor legkevesebb 50 millió dollárnyi értékű jóvátételt szeretett volna elérni, míg Vladimir Velebit külügyminiszter-helyettes 1945. április 8-án kelt táviratában már 65 millió dollár elérését tartotta kívánatosnak.⁵⁹

Jugoszlávia végül 70:30 arányban osztozott Csehszlovákiával. A kétoldalú csehszlovák–jugoszláv tárgyalásokon véglegesített arányról 1945. november 22-án Prágában írtak alá megállapodást,⁶⁰ a jóvátételi egyezményt Magyarország Csehszlovákiával 1946. április 6-án, Jugoszláviával május 11-én kötötte meg, de a jóvátételi szállítások néhány kisebb

⁵⁴ Cicmil Titónak, 1945. augusztus 30. AJ F. 836. KMJ I-3-b/403.

⁵⁵ Lásd a Függelék 12. sz. fényképét: Nagy Ferenc miniszterelnök fogadja a Párizsból hazatérő küldöttséget.

⁵⁶ Cicmil Titónak, 1946. május 13. AJ F. 836. KMJ I-3-b/408.

⁵⁷ MEZEI 2001, 178.

⁵⁸ VIDA 2005, 32. dok., 89.

⁵⁹ AJ F. 836. KMJ I-3-b/412. 3–4. és 9.

⁶⁰ AJ F. 836. KMJ I-3-b/408. 278.

tételtől eltekintve már 1946 januárjában elkezdődtek.⁶¹ Az eredetileg hat évben megszabott fizetési határidő két évvel történő meghosszabbításához az év végén Jugoszlávia is hozzájárult, és elfogadta, hogy a szállítás fokozatosan, a magyar gazdaság teljesítőképességének függvényében történjen. Ennek megfelelően 1946-ra 6,76 millió amerikai dollár, 1947-re 8,82 millió, 1948-ra 10 millió, majd ezt követően 1952-ig évente 11-11 millió dollár értékű szállítást irányoztak elő.⁶²

A jugoszlávok felé elmozduló magyar álláspont és a magyarországi délszláv kisebbségi ügyek rendezésének köszönhetően – aligha függetlenül a jugoszláv–magyar népeségcsere tárgyában 1946. szeptember 12-én kötött elvi megállapodástól és annak jugoszláv részről szeptember 23-ra tervezett nyilvánosságra hozatalától – végül Stanoje Simić jugoszláv külügyminiszter 1946. szeptember 25-én, a párizsi értekezleten jegyzékben közölte a magyar kormányval, hogy a jugoszláv vezetés hajlandó felvenni a diplomáciai kapcsolatokat északi szomszédjával. Tíz nappal a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság október 4-i hozzájárulását követően meg is kezdődhettek a belgrádi magyar követség felállításának előkészítő munkálatai.⁶³ Új belgrádi követnek az MKP PB már ekkor (1946. november 14-én) Szántó Zoltánt javasolta,⁶⁴ aki pár nappal a békeszerződés aláírása előtt (1947. február 4-én) adta át megbízólevelét Ivan Ribarnak, a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság elnökének.⁶⁵ A magyar békefeltételeket egy 1947-ben kelt részletes jugoszláv összefoglaló – figyelembe véve a „magyar fasiszták” Szovjetunióban és Jugoszláviában véghezvitt tetemes pusztítását és az okozott anyagi károk nagyságát – egyáltalán nem tekintette súlyosnak. A magyar–jugoszláv kétoldalú kapcsolatokat a jugoszlávok amúgy olyannak látták, amely jó irányba fejlődik, azt leginkább a nemzeti kisebbségek kérdése hátráltathatja.⁶⁶

A második világháborút követő magyar–jugoszláv kapcsolatok Tito 1947. decemberi budapesti látogatásával és a barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés aláírásával (1947. december 8.) értek csúcspontjukra. Jugoszlávia fontosságát az is jól jelzi, hogy a magyar–jugoszláv barátsági szerződés az első volt azon kétoldalú

⁶¹ Arról, hogy Jugoszlávia és Csehszlovákia között a 70:30 százalékos arányról folynak a tárgyalások, mind a szövetséges hatalmak, mind a magyar politikai vezetés előtt hónapok óta ismert volt. Kliment J. Vorosilov marsall, a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke 1945. július 17-én tájékoztatta a brit és az amerikai tagokat arról, hogy Csehszlovákia és Jugoszlávia közvetlen tárgyalásai folyamatban vannak, azon a fenti százalékos arány szerepel. US DEPARTMENT OF STATE (1968): *Foreign Relations of the United States (FRUS) 1968*. 838. 1945 júliusában Jugoszlávia a magyar illetékesekkel is felvette a kapcsolatokat a jóvátételi tárgyalások előkészítése végett. A százalékos arány Londonból kapott információk alapján ekkoriban vált ismertté a magyar vezetés előtt. GÁBOR PÉTER (2013): *Jóvátétel és külkereskedelmi orientációváltás Magyarországon, 1945–1949/51*. Pécs, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola „Európa és a magyarság a 18–20. században” Doktori Program. 188. Elérhető: <http://pea.lib.pte.hu/handle/pea/16125?show=full>.

⁶² A jóvátételi szállítások időbeni teljesítését Magyarország a szovjet–jugoszláv konfliktus következményeként leállította, 1948. május 1-ig abból 18 675 270,23 dollár értékben teljesített. HONVÁRI JÁNOS (2012): Magyar jóvátétel a II. világháború után. *Rubicon*, 23. évf. 3. sz. elektronikus melléklet (oldalszámozás nélkül). Elérhető: www.rubicon.hu/magyar/oldalak/magyar_jovatetel_a_2_vilaghaboru_utan.

⁶³ A. SAJTI 2010a, 143.

⁶⁴ PIL 274/3. 59. ö. e. 3.

⁶⁵ A. SAJTI 2010a, 144.

⁶⁶ AJ F. 507. CK SKJ IX-75/II-31.

barátsági szerződések közül, amelyeket a szuverenitását – de jure – visszanyert magyar kormány megkötött.⁶⁷

Tito látogatása egyébként arra is kiváló alkalom volt, hogy a jugoszlávok ismét a magyar párt- és állami vezetés tudtára adják, miként tekintenek a kétoldalú kapcsolatok valós dimenzióira, illetve milyen társadalmi és politikai berendezkedést látnának kívánatosnak Magyarországon. A barátsági és kölcsönös segítségnyújtási egyezmény aláírását követően ugyanis a jugoszláv marsall – reflektálva egyben Dinnyés Lajos miniszterelnöknek Tito érkezésekor a Keleti pályaudvaron elhangzott nyilvános bocsánatkérésére – az alábbiakat mondta: „Mindenki, aki az igazi népi demokrácia elvét vallja, aki a nemzeti kérdés helyes, sztálini megoldásának az álláspontján áll, az a mi testvérünk, az a mi barátunk, legyen az magyar, cseh, lengyel, bárki más, mindegy.”⁶⁸ Még fél évnek sem kellett elteltie és az eszkalálódó szovjet–jugoszláv konfliktus következtében drámai mértékben megromlott a viszony Magyarország és délszláv szomszédja között.

Yugoslavia and the Hungarian Peace Treaty

Péter Vukman

Hungarian–Yugoslav bilateral relations re-started after World War II with unequal partners. The Yugoslav and the Hungarian leaders had different aims and motives for establishing contacts. The possibility of territorial changes favoring Yugoslavia arose in the highest echelons of the Yugoslav government and provided a useful tool for political pressure, even if the Yugoslav leadership officially never proposed the changes to the Hungarians. For a short period, the possibility of a population exchange between Yugoslavia and Hungary existed. The Yugoslavs found ethnic, economic, hydrological, historical, and strategic justifications for their positions. The possibility of territorial changes was related to the question of federal borders within Yugoslavia, as well as the Yugoslav and Hungarian internal situations. The Serbian and Croatian territorial aims within Yugoslavia also diverged, for instance.

Based on the Moscow armistice agreement of 20 January 1945, Yugoslavia was entitled to reparations from Hungary. The Yugoslavs found the amount insufficient from the beginning but worked it up to \$70 million from the initial \$50 million. Yugoslav–Hungarian relations were not one-sided though, as Hungary expected and received Yugoslav help in settling the problem of Hungarian minorities in Czechoslovakia. Yugoslavia expected and received the support of the Hungarian government in the Trieste question. Hungarian–Yugoslav relations reached their zenith during Josip Broz Tito’s visit to Hungary in December 1947, but deteriorated rapidly with the outbreak of the Soviet–Yugoslav conflict in 1948.

⁶⁷ Rákosiék emellett annak is tudatában voltak, hogy a Szovjetunióval csak azt követően írhatnak alá hasonló egyezményt, ha Magyarország szomszédaival, egészen pontosan Jugoszláviával és Romániával már megkötötte a barátsági szerződést. Meggyorsítandó a szerződés megkötését, Rákosiék ezt érvként is fel kívánták hozni a jugoszláv külügyminisztérium felé. PIL 274/3 114. ö. e. 1.

⁶⁸ Idézi: A. SAJTI Enikő (2010b): *Külpolitika, magyarság 1944–1947*. In A. SAJTI Enikő: *Büntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*. Szeged, SZTE Történettudományi Doktori Iskola Modernkori Program. 125.